

אריאל הנדל

על הזכות ללכת לאיבוד

במהלך תשעה-עשר החודשים שחלפו מאז תחילת האינתיפאדה הלך המרחב שלי והצטמצם בהתמדה. ראשית הפכו הטיוולים שלי על הגבעות הסובבות את רמאללה למסוכנים מדי, אחר כך כבר לא יכולתי לנסוע לישראל, ואז נאסרה הנסיעה בין הערים והכפרים הפלסטיניים. עכשיו אני לא יכול אפילו לצאת מדלת ביתי. מרחבי ביתי הם הדבר היחיד בפלסטין שאני יכול לכנות שלי, ואפילו הם אינם בטוחים עוד.¹

על הגבלות התנועה שהושתו על הפלסטינים באופן הולך וגובר מאז שנות התשעים, ובעיקר מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה, נכתב לא מעט. צמצום המרחב הפלסטיני הוא מושא למחקר אקדמי, לדיונים כלכליים ולדו"חות של ארגוני זכויות אדם. עם זאת, דומה שרוב רובם של החומרים אינם מתייחסים לתנועה במרחב כשלעצמה, כי אם לדברים הנמנעים בשל העדרה. כלומר, הפגיעה בזכות לתנועה היא בעיה בעיקר משום שהיא פוגעת בזכויות אחרות: לחינוך, לבריאות, לתעסוקה ועוד. בעקבות ספרו של רג'א שחאדה, טיוולים בפלסטין² אני מבקש להתמקד דווקא בזכות הפשוטה ללכת, ואלי אפילו בזכות ללכת לאיבוד.

ארבעה ספרים מאת רג'א שחאדה התפרסמו עד כה בעברית, ושומה עליהם להיות קריאת חובה במערכת החינוך, ושל כל ישראלי באשר הוא, מפני ששחאדה מייצג קול פלסטיני גאה, אנושי ושוחר שלום – לא מתוך כניעה וייאוש, אלא מתוך אמונה עמוקה בצדק ובקשרים אנושיים. בספרו שראה אור בעברית בשנת 1982, הנקרא הדרך השלישית, כותב שחאדה על חוויותיו כ"צאמד" פלסטיני, המתעקש להישאר בבית הסוהר שהוא ביתו-שלו. "בחיים שכאלה", הוא כותב, "עליך לדחות מעל פניך כל הזמן את הפיתוי הכפול: להשלים מתוך קהות-

1 רג'א שחאדה, כשהררור הפסיק לשיר: רמאללה במצור – יומן, ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2005, עמ' 48.

2 רג'א שחאדה, טיוולים בפלסטין: רשימות על נוף הולך ונעלם, עם עובד, 2009.

שבייאוש עם מזימתו של הסוהר הכולא אותך, או ליהפך למטורף מן השנאה המאכלת שתשנא את הסוהר שלך, ואת עצמך, האסיר".³

דומה שכיום ניתן לדבר על ארבעה פיתויים במשטר הכיבוש, המקבילים לארבע תבניות מוכנות מראש שבהן נוח לישראל ולרוב הישראלים לראות את הפלסטינים: הפיתוי הראשון הוא להיכנע ולעזוב ("מהגר מרצון"); הפיתוי השני הוא שיתוף הפעולה האקטיבי או הפסיבי עם משטר הכיבוש ("משת"פ"); הפיתוי השלישי הוא השנאה והתגובה האלימה ("טרוריסט"); ואילו הפיתוי הרביעי, והחדש יחסית, הוא פיתוי המסכנות ורידוד האנושיות לכדי תבנית של "אובייקט הומניטרי", שהוא מושאם של רוב הדו"חות שמפיקים ארגוני זכויות אדם, אך גם באופן גובר והולך מערך השליטה הישראלי עצמו. לפי תפישה זו, הפלסטיני הוא פרט סטטיסטי חסר שם, שאיפות והיסטוריה, שיש לדאוג לצרכים הביולוגיים שלו ולוודא שיקבל סל בסיסי של "זכויות אדם". מושאו של טיולים בפלסטין הינו, לכאורה, "זכות חופש התנועה". אך אני מבקש לטעון שמדובר בזכות מסוג שונה לגמרי.

כך, לדוגמה, מומשגת הזכות לתנועה ברו"ח של ארגון בצלם:

חובתה החוקית של ישראל לכבד את חופש התנועה של תושבי הגדה נובעת... מהחובה הבסיסית, שהמשפט ההומניטרי הבינלאומי מטיל על המפקד הצבאי... חשיבותה של חובה זו נובעת, בהקשר זה, מכך שכל פגיעה בחופש התנועה כרוכה, כמעט בהכרח, בפגיעה ביכולתה של האוכלוסיה הכבושה למלא צרכים חיוניים אחרים, בהם גישה למרכזי טיפול רפואיים, למקומות עבודה ולמרכזי מסחר, למוסדות חינוך וכדומה.⁴

ואילו בג"ץ פסק, בתיק שעסק במסלול מכשול ההפרדה בסביבות בית לחם, שיש לבחון את

מטרת התנועה או הנסיעה לשם הערכת עוצמת הפגיעה בחופש התנועה. הגבלת תנועתו של מי שנסיעתו חיונית וחשובה עשויה להעצים את הפגיעה בו. אכן, אין דומה מי שנסיעתו נועדה לצורך טיפול רפואי דחוף למי שנסיעתו נועדה למטרת טיול.⁵

כלומר, פחות שמדובר בזכות התנועה, מדובר ב"זכות התנועה התכליתית",

3 רג'א שחאדה, הדרך השלישית, אדם, 1982, עמ' 7.

4 "איתנועה: שלילת חופש התנועה מפלסטינים בגדה המערבית", בצלם, יולי 2007.

5 בג"ץ 1890/03, עיריית בית לחם ואחרים נ' מדינת ישראל ואלוף פיקוד מרכז.

או ב"זכות להגיע". אך דומה שהזכות שעליה מבקש שחאדה להגן בספרו היא הזכות ללכת לאיבוד. הזכות ללכת. פשוט ללכת, ללא מטרה וללא הצדקה. אדם יכול להרגיש במרחב באמת כמו בבית רק כשהוא יכול ללכת בו ללא תכנון מראש, וללא הצדקה תכליתית. בעתירה נגד "משטר ההיתרים" שהחילה ישראל ב"מרחב התפר", הכלוא בין מכשול ההפרדה לקו הירוק, כתבו העותרים:

אנשים חיים אינם רבוטים, וחייהם אינה סדרה מתוכננת של פעולות, המוסדרות בטופס... טלו למשל צעיר תושב האזור, שחפץ לחזור אחר נערה הדרה בשטח הסגור. לאיזה טופס בדיוק עליו להיזקק... אילו ראיות בדיוק יהיה עליו להציג לרשות המוסמכת או לוועדה על-ימנת שיתרצו? את המיית ליבו? את סומק לחייו?⁶

ואכן, שחאדה מתעקש להיות אדם חי, מלא וחווה, שאינו מסתפק ברידורו לכדי יצור ביולוגי בעל צרכים רפואיים, חינוכיים, חקלאיים וכן הלאה, שבהתאם להם מתארגנות ההצדקות של מערך השליטה.

הוא יוצא בספר זה לשש "סרחאת", צורת הרבים של "סרחה", "שיטוט ללא מטרה, משוחרר ממגבלות הזמן והמקום, הולך לאן שנחה עליו הרוח".⁷ בעולם המושגים הישראלי אפשרות זו אינה קיימת בעבור פלסטיני, משתי סיבות: מאז שנות התשעים, וביתר שאת מפרוץ האינתיפאדה השנייה, נתון הפלסטיני למשטר היתרים, כאשר כמעט כל תנועה דורשת אישור ותכלית מוצדקת באחת מקטגוריות ההצדקה הצרות שמקצה מערך השליטה הישראלי. אך עוד קודם לכן, ובמובן עמוק יותר, השטחים היחידים המוכרים כשייכים לפלסטינים הם האזורים הבנויים-כבר או המעובדים לאורך מספר שנים רציפות, כאשר השטחים הפתוחים נחשבים לריקים, ולכן מוכרזים כ"אדמות מדינה". מדינת ישראל, כמובן. לא אוכל להיכנס במסגרת זו לכל המנגנון הפתלתל והמניפולטיבי של ההשתלטות על הקרקעות בגדה המערבית וברצועת עזה – נושאים שבהם, אגב, עסק שחאדה באינטנסיביות בכובעו השני, כעורך דין פעיל ומייסד ארגון אל-חאק – כרגע אסתפק בהבהרה שההתייחסות אל הפלסטינים היא רק, במקרה הטוב, כאל יחידים בעלי זכויות קניין מוגדרות ולא כאל אנשים מלאים, שיש להם זכויות על הטבע שסביבם: לפיתוח עתידי, לפיקניק בחיק הטבע או לשיטוט חסר מטרה.

6 בג"ץ 639/04, האגודה לזכויות האזרח נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.

7 שחאדה, טיולים בפלסטין, עמ' 28.

עו"ד מיכאל ספרד כתב כי "הרעיון שהפלסטינים יכולים להשתמש באדמה למטרות בילוי, לפיקניק... או אפילו כסתם שטח פתוח – זר לחלוטין לתפישה הישראלית את הפלסטינים... אנחנו היהודים, יודעים להשתמש בקרקע... לבנות חניונים ומרכזי קניות... אבל הם? הם לא צריכים את כל הדברים הללו".⁸

שחאדה מתאר את אחד מטיוליו, שבו

דומה היה שהאדמה מתפקעת מרוב יופי וצבע וכלי התערבות יד אדם משליכה מחיקה מתנות נפלאות. רציתי לקרוא בקול את שבחי התפארת הזאת. צעקתי במלוא כוחי 'סרחה!'... קריאת הברכה שלי הדהדה מגבעה אל גבעה, והדה חזר אלי, הולך ודועך, עד שהרגשתי שבאופן כלשהו נגעתי בנוף כולו.⁹

קריאת החופש והברכה מקיפה את הנוף כולו, באופן המזכיר ליודעי הח"ן את אחד הסעיפים בחוק הקרקעות העות'מאני, שעל בסיסו נתפסו רוב "אדמות המדינה" – סעיף הקובע כי אדמת מדינה היא כל קרקע לא מעובדת המרוחקת כך "שהקול הרם ביותר שמשמיע אדם מן המקום המיושב הקרוב ביותר לא יישמע שם".¹⁰ הקריאה מכריזה בעצם על הנוף כשייך לשחאדה, כאדם וכפלסטיני – אלא שבניגוד לניכוס הישראלי, שהוא תפיסה אקסקלוסיבית: כלומר, השטח הזה הוא ישראלי, ולכן לא-פלסטיני, אסור לבנייה, לעיבוד או לטיול, שחאדה מכריז על השטח כפתוח לשיטוט ולהנאה.

הספר נפתח בשתי מפות המוצבות זו מול זו. האחת, תחת הכותרת "רמאללה וסביבותיה", מציגה מפה המצוירת ביד, ואף על פי שיש בה קנה מידה ונקודות ציון מוכרות בדמות יישובים פלסטיניים והתנחלויות יהודיות, אין היא מאפשרת באמת לנווט בשטח. שמות הנחלים והמעיינות כתובים בשמם הערבי, ורוב נקודות הציון קשורות לטיוליו של שחאדה ולגיאוגרפיה האינטימית שהוא יוצר בעצמו במרחב ("המקום שיונתן ורג'א נעצרו לשוחח", "תחנת המשטרה המופצצת שאחינו של רג'א מצא שם טיל שלא התפוצץ והרים אותו בידי", ועוד). המפה שלו מזכירה יומן אישי יותר מאשר מפה "אובייקטיבית". מולה מוצבת מפת "צפון הגדה המערבית", המפה המוכרת המשרטטת את הגדה ואת

8 מצוטט אצל Irus Braverman, "'The Tree is the Enemy Soldier': A Sociolegal Making of War Landscapes in the Occupied West Bank". *Law and Society Review* 42 (3), 2008, pp. 449-482

9 שחאדה, *טיולים בפלסטין*, עמ' 34.
10 סעיף 6 לחוק הקרקעות העות'מאני (1858). ראו בצלם, *גזל הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית*, מאי 2002.

ישראל, את הקו הירוק ואת מסלול מכשול ההפרדה, האובייקט הנחקר והמיוצג ביותר בהקשר של מגבלות התנועה בשנים אלו.

בהקשר זה אני רוצה לעשות פרפראזה על כותרת הספר. הספר נקרא במקור האנגלי Palestinian Walks, ואפשר לתרגם את הכותרת כ"טיולים פלסטיניים", אך בצורה מאולצת מעט, בתוספת של a אחת בתחילת הכותרת, אפשר גם להציע אתהתרגום "פלסטיני מהלך" (A Palestinian Walks). למתח שבין "טיולים בפלסטין" לבין "פלסטיני מהלך", לשתי הכותרות המייצגות שתי שפות מרחביות שונות, אני מבקש להקדיש כמה מלים. ניתן להבחין בין שני סוגי ערכים מרחביים: ערך מוחלט, הנמדד במטרים או בקילומטרים מרובעים, אדיש במהותו למתרחש במרחב הנמדד; וערך שימושי, השואל מה יכול אדם לעשות במרחב הנתון. בערך השימוש משולבים מניה וביה גם זמן ומהירות תנועה, וכן יכולות ומגבלות, אישיים או קבוצתיים. בגדה המערבית, כידוע, ערכי השימוש שונים באופן מהותי בין שתי קבוצות האוכלוסייה המתגוררות בה. בעוד שלמתנחלים יש כבישים מהירים ומוארים המחברים את ההתנחלויות זו לזו כמו גם לערי ישראל שמעבר לקו הירוק, לפלסטינים יש מערכת תנועה איטית, רעועה ומרובת חסימות. בעוד שליהודים יש היסטוריה ומורשת, שאף זכתה לא מזמן לזריקת עידוד הצהרתית ותקציבית, לפלסטינים יש רק מרחבים ריקים ומוזנחים (בתפישה הישראלית, כמוכן). בעוד שטיול של מתנחלים יגובה בנשק, בכוחות צבא ובאדנות של "שייכות", טיול של פלסטיני יהיה מסע מפחיד אל מעבר לגבולות הביטחון והוודאות. הערכים המוחלטים של המרחב משרטטים קווי גבול וכתמים רציפים במפה, המציינים אם שטח הוא "שלנו" או "שלהם"; שטחי A, B או C; "ישראל" או "פלסטין". לעומת זאת, ערכי השימוש שואלים מהי המשמעות הממשית של הגדרות אלו. כך, טיולים בפלסטין, מניח את קיומה של פלסטין – הקדומה, הנוכחית או העתידית – בעוד ש"פלסטיני מהלך" מתאר בפשטות מה קורה לפלסטיני המנסה ללכת בהווה.

שחאדה מתקומם כנגד המפות המוחלטות. הוא מתאכזב כשהוא מגלה שהשבילים המשמשים אותו לטיוליו כבר מסומנים במפה בריטית ישנה, והוא מתקומם ממש כשהוא נאלץ להתבונן במפה עדכנית כדי למצוא את דרכו, בפעם שבה הלך לאיבוד בנהיגה בין התנחלויות חדשות ואזורי תעשייה שלא הכיר. "כל השלטים", הוא כותב,

הצביעו על התנחלויות ישראליות. לא יכולתי למצוא אף לא אחד מציוני הדרך שהיו מנחים אותי בעבר בחבל ארץ זה... החלטתי אפוא לעיין במפה של הגבעות. בעל כורחי. לא הייתי בוחר בכך מרצוני, שכן במעשה כזה מובלעת היכנעות

לאחרים, לעושי המפות, עם הטיותיהם האידיאולוגיות. הייתי מעדיף שבעתיים את חופש התנועה ואת המפה שבראשי, שתמרויהם הם נקודות ציון וזיכרונות היסטוריים.¹¹

הגיאוגרפיה הפואטית שבראשו וברגליו של "פלסטיני מהלך" הינה מושא הספר יותר מאשר "המאבק על מדינת פלסטין". או, בניסוח מדויק יותר, לא מדובר במאבק על גבולות ועל טריטוריה לאומית, אלא על הזכות להשתמש במרחב. ללכת בו. אם רוצים גם לאיבוד. לכן, שחאדה צועק "סר-חה!", ולא "פלסטין!".

ובכל זאת, לא מדובר בסתם אדם מהלך, אלא בפלסטיני מהלך. פלסטיני גאה ולא מתפשר, העומד על זכותו להלך. ובכלל, "פלסטיני מהלך" היא כותרת ראויה לחייו של רג'א שחאדה, המשלב תמיד באופן בלתי ניתן לניתוק בין הפוליטי והאישי, מתוך הבנה עמוקה שבחייו של פלסטיני הפוליטי משפיע ישירות על האישי, ממש כשם שההתעקשות לקיים את האישי היא אקט פוליטי. בספרו האוטוביוגרפי זרים בבית: התבגרות בפלסטין הכבושה,¹² מספר שחאדה על התחבטויותיו בתקופת נעורו ועל בחרותו בין חיים כסופר לבין החיים שיועדו לו על-ידי אביו כעורך דין. הספר הראשון שכתב, ושבחר לבסוף לגנוז, היה, כך תיאר, רומן בסגנון יוליסס מאת ג'ויס: הסופר הנערץ עליו באותו זמן, שאת חייו ביקש לחקור. את כתב היד ההוא בחר שחאדה שלא לפרסם, אך דומה שהספר פלסטיני מהלך הוא סיפורו של ליאופולד בלום הפלסטיני. כמו ספרו של ג'ויס, גם הספר הזה נתון בתנועה מתמדת: 24 שעות, או אוסף של טיולים, המשקפים מצב של הליכה עם תודעה פנימית מפותחת. אלא שבלום הנוכחי הוא בלום פלסטיני, המתגורר ברמאללה ולא בדבלין. אין הוא יכול פשוט לשוטט ברחבי עירו. תודעתו הפרטית נתקלת תמיד בכיבוש, האקטואלי והתודעתי.

הכיבוש האקטואלי חוסם את דרכו, בכבישים, בהתנחלויות, בגדרות, ובעיקר בפקד: פחד מהלא נודע וממפגש עם חיילים או עם מתנחלים חמושים. הגדה המערבית היא חבל ארץ שבו הכל נגזר משאלת המוצא האתני. ברמאללה ובסביבותיה אין דבר כזה "אדם מהלך", מאחר שעצם ההליכה, אפשרויותיה וחוויותיה נגזרות ישירות משאלת ההשתייכות לקבוצה האתנית. פלסטיני מהלך שונה מהותית מיהודי מהלך. למעשה, דומה שבשטחים ניתן להכריע בשאלה הגיאוגרפית העתיקה, מי משפיע על מי: האדם על הסביבה או הסביבה על האדם, בשתי תשובות שונות. אצל היהודים, האדם הוא המשפיע, מאחר ש"נוכחות

11 שם, 191.

12 רג'א שחאדה, זרים בבית: התבגרות בפלסטין הכבושה, ידיעות אחרונות, 2004.

יהודית" היא סוג של "פעולת נוכחות" (על משקל "פעולת דיבור", speech act), כזו שעצם קיומה גורר עמה מיד השלכות על עולם המציאות. הרי רון שכנר, עוזר שר הביטחון לענייני התיישבות לשעבר, הבהיר כי "נקודת המוצא שלנו כל הזמן, שבכל מקום שיש יהודים – הצבא צריך לדאוג לשלומם".¹³ כך, למשל, נערי גבעות הציבו קרוואן סמוך להתנחלות מעון, בלב שדות מעובדים של פלסטינים – למחרת אסר המפקד הצבאי על עיבוד החלקות ללא תיאום מוקדם; מתנחלים פתחו "בית תה" למרגלות האתר העתיק בסוסיא – ולמחרת הוכרו השטח "מחוץ לתחום" לפלסטינים, ועוד כהנה וכהנה. בעבור פלסטיני, לעומת זאת, הסביבה והגדרותיה הרשמיות הן המשפיעות על כל מהותו ופעולותיו של האדם. כאשר מוכרזים "שטח אש", "שמורת טבע", או "הרחבת שטח שיפוט" של התנחלות במקום שבו ישנה כבר התיישבות פלסטינית (כפי שקורה, למשל, בירושלים המזרחית, במערות בדרום הר חברון או בהתיישבויות בדואים בבקעה ובסביבות מעלה אדומים) הופכים התושבים באחת ל"שוהים בלתי חוקיים" בכתייהם שלהם, ולנוכחותם בשטח אין ערך של ממש. באותה מידה בדיוק, כל טיול של ישראלי בשטחים יקבל "מעטפת אבטחה" שתרפד את דרכו בכל אשר יפנה – בעוד שלפלסטיני אסור לעבור בשטחים המוניציפליים של ההתנחלויות, באזורי ביטחון מיוחד, בסמיכות לכבישים ולמחנות צבא, במטעים ובנחלים הנצפים על-ידי התנחלויות, במאחזים, בחוות וכן הלאה, באופן המצטבר לרוב רובה של הגדה המערבית – ואם הוא בוחר לעשות זאת, הוא נתון לאיום ולפחד מתמידים.

הכיבוש התודעתי טמון בעיקר בהזרה העמוקה של הפלסטיני מהמרחבים שבהם גדל וחי. שחאדה מתאר מפגש עם מתנחל מדולב שניסה לעצור אותו כשטייל בגבעות רמאללה ולהזעיק כוחות צבא. כששאל אותו שחאדה היכן הוא מתגורר, השיב לו היהודי בהתרסה: "אני גר כאן. בניגוד אליך, אני באמת גר כאן".¹⁴ וכך, מתנחלים שזה מקרוב באו, בוראים מפה ריקה מפלסטינים, המדלגת בקפיצה נחשונית מימי התנ"ך לשנות האלפיים, בעוד הפלסטיני נאלץ לכתוב ספר מסע על ארצו שלו. מה פירוש לכתוב ספר מסע על ארצך שלך? איזה סוג של הזרה נדרש לשם כך? לכאורה, תושב אמיתי אינו כותב ספר על הליכה, אלא פשוט הולך. פריבילגיה זו, למרבה הצער, אינה שמורה לפלסטיני מהלך כמו רג'א שחאדה. שחאדה מודע היטב למשמעות של ספרות המסעות

13 מצוטט אצל טליה ששון, חוות דעת ביניים בנושא מאחזים בלתי מורשים, דו"ח שהוגש לממשלת ישראל, 2005.

14 שחאדה, טיולים בפלסטין, 14.

בכלל ובפלסטין בפרט, ומקווה שאיננו חלק מהמסורת הזו, המלבישה מראש סכמות וציפיות דתיות, היסטוריות ופוליטיות על חבל ארץ קיים. אך המפה המשורטטת ביד, והרגישות האנושית לטבע ולהיסטוריה הקרובה, מוכיחים את חיבורו העמוק למרחב. למרחב שלו.